

Вавилонський полон демократії

Мирослав Попович

Ірак 2002 року знову опинився в центрі світових подій, і його проблема залишається найпекучішою і сьогодні. Перед людством відкривається перспектива серії шоково-хірургічних операцій, які позбавлять його тоталітарних та інших диктатур і приведуть до перемоги демократії у глобальному масштабі. Тимчасом перед американськими посольствами відбуваються демонстрації протесту, і їхні організатори пояснюють, що не про демократію йдеться, а про національні інтереси Сполучених Штатів – уже навіть не «світового жандарма», а «світового людоджера». Загострення ситуації навколо Іраку зачепило й нашу країну у зв'язку з проблемою експорту озброєння. Суперечки навколо збройного втручання в справу Іраку поділили Захід і загострили проблему американського лідерства у світі. Різними непрямими способами до іракського конфлікту причетні чи не всі нестабільні регіони.

Світова громадськість, у тому числі й американська, знову запідозрила Сполучені Штати в тому, що під міцною політичною мораллю їхнього керівництва струменіє прозаїчна нафта. Підраховано навіть: щоб здолати економічні труднощі, США нібито мусять збити ціну на нафту до 15 доларів за барель. Знову постало питання, чи не визначаються так звані «національні інтереси» великих держав їхніми економічними апетитами і що в такому разі робити державам невеликим – може, урвати нищечком собі хоч трохи?

Іракський конфлікт набув такої гостроти саме тому, що він має моральнісний і, можна сказати, філософський бік. З погляду і політики, і моралі США та Англія мають на користь війни проти Іраку вагомі аргументи. Немає сумніву, що режим Садама Хусейна диктаторський і деспотичний. Його розправи з власною ріднею викликають таку ж огиду, як і розправи з мирним курдським населенням. Деспотія – це нещастя насамперед для самого іракського народу. Кожен народ має право силою скинути деспотичний режим, але бувають в історії ситуації, коли деспотія може бути знищена тільки ззовні, як це було з Гітлером. Мабуть, зброєю масового винищення Садам усе-таки сховав, а оскільки він непередбачуваний і не має моральнісних гальм, залишається загрозою сусідам і людству. Щодо законності силових методів, то оголошення війни Іракові відбудеться у повній згоді з американською конституцією. І корисно для людства, й у згоді з правом. Чому б ні?

Вкотре людство опиняється перед дилемою: або пролити кров невинних дітей, щоб зупинити ще більші нещастя, або закрити очі на насильство в чужому домі й на поширення епідемії насильства. Пацифістське «не убий!» ніколи не могло стати реальною політикою. Чи правда в тому, що завжди треба рахувати кількість пролитих сльозинок? І убитих людей? Яким мінімумом можна пожертвувати, чи саме питання блюзнірське? Війна – завжди і всяка, справедлива чи несправедлива – є насамперед величезне горе для дуже й дуже багатьох сімей, вона завдає ран, що їх виликовують іноді століттями.

Перед нами знову постала суперечність між політичними і моральними критеріями: *ефективністю* дії та її *справедливістю*. Очевидно, що ми ще не маємо міжнародних правових і моральнісних норм, які відповідали б сьогоднішнім потребам людства. Але чи можливо створити такі норми взагалі? Чи не праві ті філософи, які заклика-

© Фото УНІАН

ють взагалі забути про справедливість як шкідливу ілюзію?

Інше, але споріднене питання, – питання про національні інтереси.

Безсумнівно, ціна на нафту – проблема, що зачіпає національні інтереси як країн-виробників, так і країн-споживачів енергоносіїв. Кожного по-різному. Питання тільки в тому, наскільки глибоко вкорінена ця проблема в так званий національний інтерес. Кажу «так званий», бо якщо уряди захищають якісь позиції в світовій політиці, то це ще не значить, що таким є національний інтерес їхніх країн *насправді*. Один американський письменник пожартував: убивство в будь-якій точці планети перетворюється на спеціальну операцію, якщо ця точка проголошується сферою національних інтересів Сполучених Штатів. А якими мотивами може керуватися президент США, Рада національної безпеки чи відповідна комісія Конгресу – це вже питання конкретне. Це стосується кожної країни, не тільки Америки, – не в усіх тільки такі великі можливості й тому такі довгі руки. Україна теж має національні інтереси в Іраку, бо почастішало успадкувала від СРСР давні зв'язки і ринки зброї і дуже хотіла би ввозити добру і дешеву нафту.

Отже, відповідь на питання про мотиви поведінки США пов'язана з відповіддю на інше питання: чи взагалі існують *справжні* національні інтереси, чи національні інтереси кожної країни – це уявлення тих елітарних кіл нації, що окреслюють ці інтереси в силу свого службового положення?

Це знову ж таки філософське питання, але воно не таке вже й прокляте і нерозв'язне. Принаймні можна сказати, що матеріалістична теза про визначальну роль економічних інтересів у суспільному житті гранично спрощує реальність. Багато війн починалося всупереч економічним інтересам країн, які їх вели. Якщо ми поглянемо на джерела конфліктів, із яких розгорілися обидві світові війни ХХ століття, то можемо впевнено сказати: економіка жодного з учасників серйозно не пост-

раждала б, якби все обійшлося миром і політична карта світу не була переделана. А війна спричинила економічні катастрофи. Тому твердити, що економічні наслідки очікуваного зниження цін на барель нафти до 15 доларів варті очікуваних витрат 60 000 000 000 доларів на Іракську операцію і що ця арифметика визначає національні інтереси США – просто безглуздя. Певен, що не цими обрахунками керувалися стратеги американської політики.

Зрештою, якщо так, то воювати давно треба було би проти країн ОПЕК, а не проти Іраку.

Безумовно, економічні міркування входять до складу мотивацій, що формують національні інтереси. Але завжди йдеться радше про «неможливість» – про визначення зовнішніх умов, за яких дана «нація-держава» *вже не може* існувати або принаймні перебуватиме в небезпечному стані граничної нестабільності. Той чи інший варіант політики у згоді з національними інтересами повинен розташовуватися десь у рамках простору, окресленого цими «неможливістями». Тут десь і є «справжній національний інтерес» у різних його конкретних варіантах.

Саме такий варіант найкраще може забезпечити *національну солідарність*. Адже підтримання національної солідарності – неодмінна умова національної політики, як внутрішньої, так і зовнішньої. Просто кажучи, політикам дозволені лише рішення, прийнятні для їхніх виборців.

Найпростіший варіант досягнення національної солідарності – «стінка на стінку», війна як продовження політики, краще сказати, політика як продовження війни іншими засобами. Чужинець є втілення ворога і сатани, спільно уб'ємо чужинця – ось уся мудрість, якої вистачає для найпримітивнішого варіанту «національного інтересу». Сьогодні ця ідеологія ще сусідить із культурним формуванням національних інтересів, із прагненням до *конструктивних* рішень.

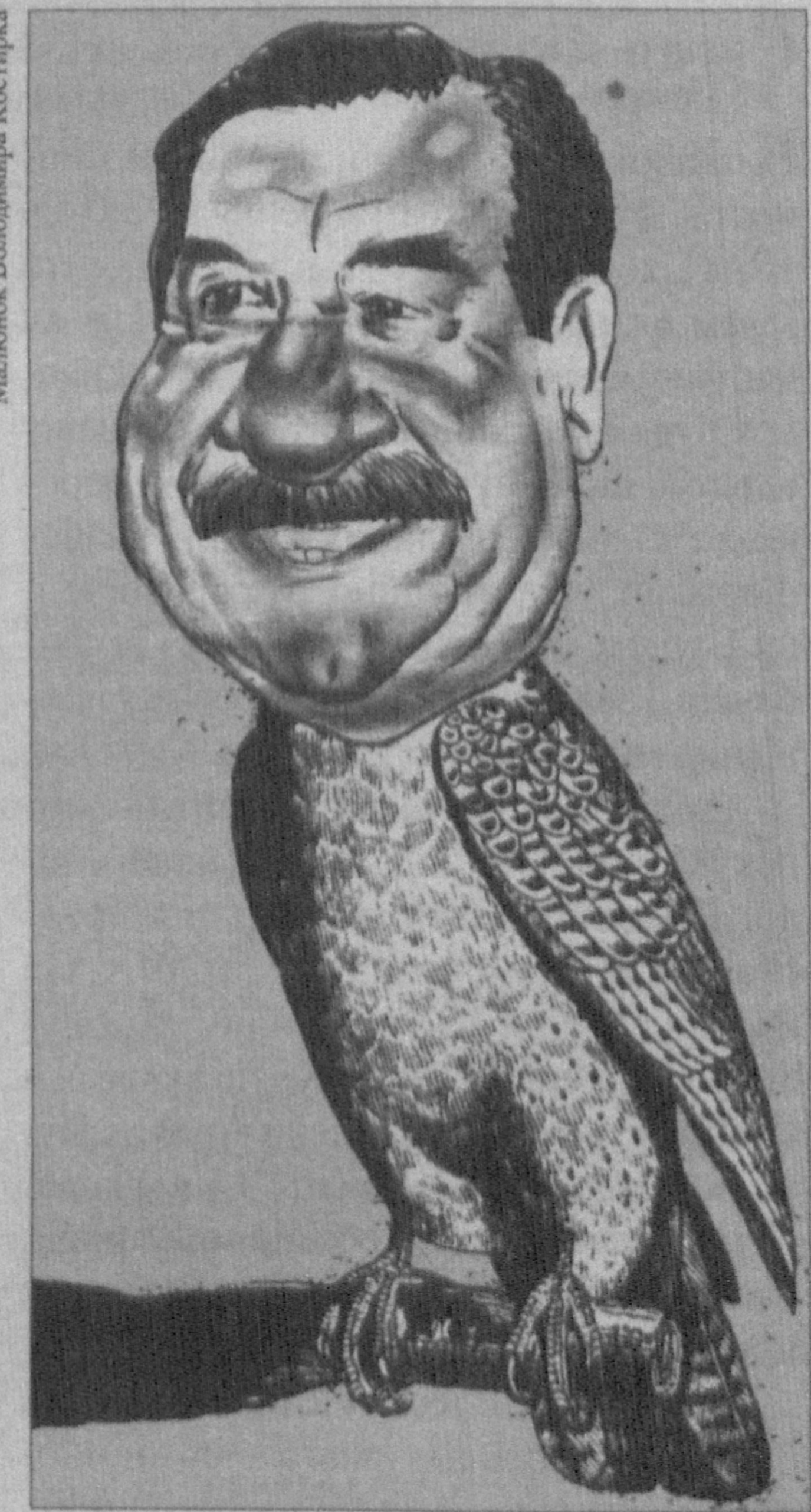
Чим більші держави і загальніші їхні інтереси, тим абстрактніші цінності доводиться брати до уваги. Так, Сполученим Штатам зовсім не вигідно, коли їх вважають цинічним світовим жандармом. Це не вигідно ані лівоцентристським адміністраціям, якими були, наприклад, підтримувані інтелігенцією адміністрації Рузвельта, Кенеді чи Клінтона, ані правохристиянським чи навіть таким досить радикальним яструбам, як ті, що входять до адміністрації нинішнього президента. У зв'язку з цим можна відзначити парадоксальність на-

самперед американської ситуації. Події 11 вересня різко зсунули вправо громадську думку в США і неймовірно посилили позиції Джорджа Буша-молодшого, який нещодавно виграв вибори у демократів, не маючи реальної переваги в суспільстві й завдячуючи лише архаїзмам в американському праві. В Європі також посилилися праві й радикально праві настрої через загострення протистоянь суспільства з іммігрантами з «третього світу». «Або ми, або вони» – такий послаблений варіант примітивної ксенофобії штовхає до спрощених розв'язань. Війна проти Іраку примітивізує відносини Америки з цілим світом і може роздмухати примітивний антиамериканізм. А це суперечить національним інтересам Сполучених Штатів.

Ще складнішою є проблема Іраку як проблема арабської солідарності і арабського патріотизму.

Арабська солідарність служить режимам дуже різного характеру. Адже режим Садама Хусейна аж ніяк не можна назвати фундаменталістським. Із фундаменталістами Ірану Ірак вів тривалу війну, і тоді його, до речі, підтримували Сполучені Штати. Й іракська, й сирійська Баас – «партія арабського соціалістичного відродження» – це партія радикальних модерністів і модернізаторів, а не ісламського консерватизму. Західні політики ніяк не зрозуміють, чому поразки режиму Садама Хусейна сприймаються в арабському світі найчастіше як його перемоги. Садам – не фундаменталіст Бен Ладен і не «Аль Каїда», але він підтримує ісламський тероризм остільки, оскільки йому потрібні симпатії якомога ширшого кола арабів. Ірраціональні з європейського погляду хитрощі й маневри іракського режиму розраховані саме на почуття арабської та ісламської солідарності; кожного разу, коли Садам ошукав противника і вистояв, він набуває на периферії арабського світу додаткові очки. Іракська диктатура розраховує і на фанатизм власних прихильників, але головна її надія – на те, що конфлікт Америки з Іраком буде конфліктом її з арабським світом.

Кожна людина шукає додаткового оперття своїй особистості в почутті на-

лежності до громади, яке, роблячи індивіда представником певної сили, надає йому більшої значущості. Належність до культурно-політичної групи посилює почуття вивіщення й надійності. Чим безпорадніший індивід у суспільстві, чим він менше захищений і самостійний, тим більше він потребує такої психологічної опори та комунітарного захисту. Це і нас стосується.

Арабський націоналізм – одна з загадок історії. В локальному «йорданському», «мавританському» чи «сирійському» патріотизмі віра у власну державу і почуття надійності заслабкі, щоб захистити особистість психологічно. І в усьому арабському світі ми бачимо одну й ту саму рису: гостре почуття «арабськості», належності до «арабської нації», яка уявляється основою майбутнього добробуту всіх арабських «малих вітчизн» при практичному переважанні інтересів малих арабських «націй-держав». Але все-арабська спільнота, *умма арабійя*, ще менш реальна, ніж духовна «нація-державна» сирійська чи мароканська.

Таких духовних центрів «арабськості» і таких тонких механізмів, які передавали б духовні імпульси на весь арабський світ і підтримували його соціокультурну цілість, реально не існує. Керівництво відповідних «націй-держав» демонструє, навпаки, гостру чутливість до інтересів своїх «малих вітчизн», не зупиняючись подекуди перед дворушництвом щодо інших «братів-арабів». Арабська солідарність як військово-політична реальність не раз виявлялася ефемерною в зіткненнях із противником, що особливо яскраво продемонстрували арабо-ізраїльські війни. «Арабськість» часто ефективно діє *проти* – «Заходу», «Америки», «сіоністів», – але виявляється ефемерною тоді, коли потрібне конструктивне, націлене на майбутнє *за*.

Але звідси не випливає, ніби «арабськість» і арабська солідарність – ідеологічна фікція.

Приниження, історично властиве східній культурі повсякдення, завжди

вимагало внутрішньої компенсації. Нещира покора змінювалась агресивністю, не завжди спрямованою на справжнього винуватця або просто неадекватною. Російський арабіст Крачковський згадував, як він врятував араба, що спливав кров'ю на вулиці, порізаний ножами; це був шкільний учитель, якому учні за щось помстилися. Для європейського побуту ситуація незвично жорстока, але знаного сходознавця це вже тоді не дуже здивувало.

Арабськість – це ідеологічний фантом, що репрезентує цілком реальну річ – горде відчуття власної гідності людини, яка шукає опори своїй особистості в величних історичних коренях. На відміну від панславизму, пангерманізму, пантюркізму вона не прикриває агресивних замірів політиків, що прагнуть до світової імперії, – такі заміри, щоправда, у деяких арабських лідерів були і є, але вони не виходять за межі політичної утопії.

Сьогодні в конфліктах різних арабських держав із західним світом апеляція до арабської духовної сутності є по суті захисним механізмом приниження індивіда і може пояснити той несподіваний антиамериканізм, що спалахує сьогодні в світі ісламу, як степова пожежа. Антизахідні й особливо антиамериканські настрої, як і спалахи ворожості до євреїв, не слід оцінювати як справедливу або, навпаки, неадекватну реакцію на реальні події: тоді вони лишаться таємницею. На відміну від англійців або французів, американці практично не були присутніми в арабському світі, а євреї Ізраїлю зовсім не схожі на добре знайомих арабам магрибінських чи еменських євреїв.

«Американське» і «єврейське» виступає в масовій свідомості як втілення сатанинської сутності *чужого*, а загальноарабське – як репрезентація надійного і *свого* в слабо пов'язаних між собою регіонах арабського світу. В далеких від арабських пустель слов'янських землях заклики до єдності «братів-слов'ян» мають багато подібного. В них більше не любові до російської,

болгарської чи сербської традиції та культури, а ворожості до «чужинців», якими можуть бути сьогодні американці, загадкові «натовці» чи кавказькі та азійські «чорні». Не спрощуючи проблем слов'янських країн, можемо все ж зазначити збіг умонастроїв агресивних націоналістів, у тому числі американських і російських, що мислять категоріями «стінка на стінку».

А головне, мабуть, полягає в тому, що ми не можемо в сучасному світі покладати надії на демократію як універсальний засіб розв'язання політичних і соціальних проблем.

Я думаю, що основним мотивом американської політики в нестабільних регіонах світу, зокрема на Близькому Сході, є не потреба в нафті, а потреба в демократії. Не з ідеалістичних мотивів – за високі ідеали гуманізму уряди не заплатять і цента. Річ у тому, що без прозорості режимів регіони стають вибухонебезпечними. Тільки тоталітарний режим, що спирається на відданість досить значної частини народу, може в глибокій таємниці готувати критичні ситуації з непередбачуваними наслідками. Свобода – не тільки гордий і високий ідеал, але й сукупність інституцій, без яких неможливі взаємодовіра і співжиття народів.

Але проблема полягає в тому, що свобода і демократія не гарантують торжества гуманістичних засад.

Немає, мабуть, страшніших фундаменталістів в ісламському світі, ніж алжирські. Вони вибрали шлях терору проти власного народу, щоб, сіючи смерть довкола, спаралізувати волю всіх і взяти владу силою, як вони майже взяли її колись демократичним шляхом. Адже ісламські фундаменталісти перемогли тут, в Алжирі, на виборах, і світ тихо радів, коли генерали залили їхньою кров'ю передмістя столиці.

Чи певні західні керівники, що вільні вибори в Іраку принесли би поразку Садамові Хусейну?

Іракський конфлікт ставить під сумнів усе, навіть ідеал демократії. Він вносить елемент релятивізму в най-

шляхетніші гасла ХХ століття – свобода, справедливість, солідарність.

Ті ж проблеми повторюються в планетарному масштабі. Утопія всесвітнього уряду народилася давно, але сьогодні вона близька до реалізації. Практично після кінця холодної війни ми живемо за умов, схожих на ідеали Просвітництва в планетарному масштабі з Америкою в ролі освіченого монарха. Якщо розв'язання світових проблем, а сьогодні – іракської, буде передане на голосування всіх держав Землі, то ми опинимося в залежності від більшості, яку становитимуть нещасні й бідні молоді та не дуже країни континентів, «що розвиваються». Чи дасть світова демократія гарантії справедливого розв'язання проклятих питань?

Розв'язання має комбінувати моральність і доцільність в умовах, яких досі в світі не було.

...Коли після холодної війни американці розсекретили свої воєнні плани 40–50-х років, мороз пробирав по шкірі. Скільки атомних ударів планувалося завдати по містах СРСР, зокрема й по українських! А в тому ймовірному конфлікті правда мала би бути, абстрактно кажучи, на боці США та їхніх союзників, а не на боці моторошного сталінського режиму! І – яке щастя, що цього не сталося! Як добре, що тоталітарний комунізм створив власну ядерну зброю і підтримував у світі рівновагу! Недарма великий правозахисник і демократ Андрей Сахаров ніколи не прохопився словами каяття за свою працю на створення радянської водневої бомби!

Знищити зло неможливо. Знищити найстрашніші його прояви можливо й необхідно. Але це вимагає – не повільності й нерішучості, ні, але великого терпіння та розуму. Свобода, справедливість, солідарність – гасла не тактики, а стратегії, а стратегічна мета досягається через низку невеликих перемог, кожна з яких готує подальшу і більшу.

Якщо іракська війна виявиться неминучою, вона – незалежно від її ходу і кінця – буде зі стратегічного погляду поразкою демократії, а не її виграшем.

Іслам як синдром

Євген Федченко

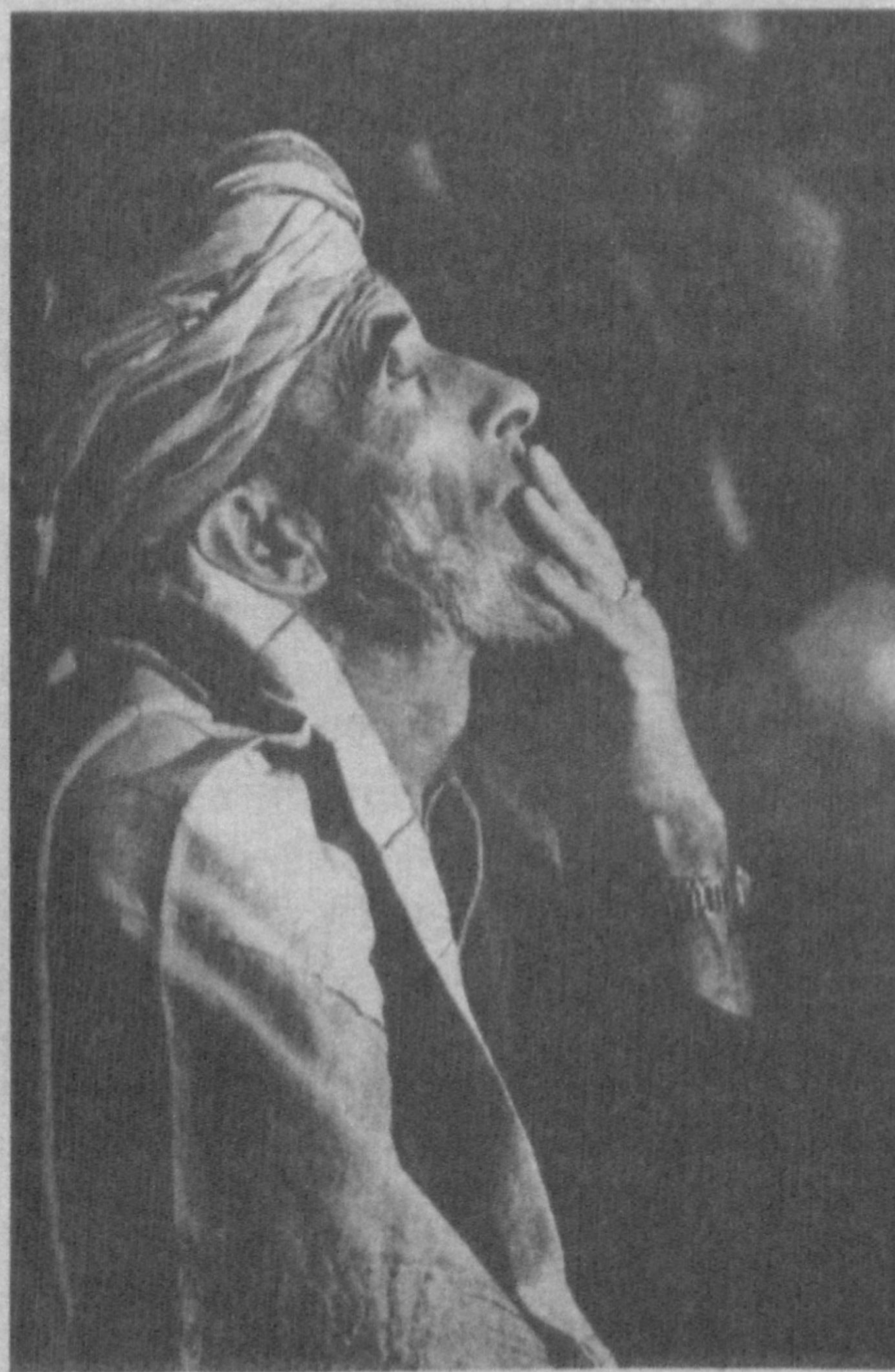
Кожний новий терористичний акт повертає до проблеми ставлення на Заході та на Сході до ісламу і вміння розділити іслам як релігію і фундаменталізм як частину ісламу (і невіддільний складник будь-якої релігії). Риторика Заходу в цьому питанні після 11 вересня перейшла кілька важливих етапів трансформації – від офіційного проголошення Бушем «хрестового походу» до вибачань і закликів не плутати одну з провідних світових релігій з «Аль Каїдою».

Аби хоч якось загладити антиісламську істерію, президент Буш напередодні Рамадану давав вечерю для представників ісламських громад США, які на собі відчули всю політичну та побутову незручність бути мусульманами в країні, де на них покладено колективну відповідальність за події 11 вересня. Втім, принаймні на офіційному рівні, було поставлено всі крапки над «і»: іслам і терор – це не одне і те саме.

Чому «11 вересня» сталося саме з Заходом – основне запитання, що досить часто виринало під час публічних

обговорень в Америці та поза її межами. Головною відповіддю на нього залишається та, яку свого часу сформулювала відома телеведуча Барбара Волтерс: «вони» це зробили з «нами», тому що ми – демократія і ми обираємо своїх лідерів. Саме такий погляд одразу ж отримав статус офіційного, й істеблішмент, володіючи монополією правом формувати громадську систему цінностей, дуже швидко зміг переконати американців у тому, що дії уряду після 11 вересня спрямовано тільки на захист традиційних цінностей свободи та демократії і задля цього треба воювати проти ворогів і за межами Америки, і всередині країни.

Міністр закордонних справ Великої Британії Джек Стро зробив сенсаційну заяву, визнавши провину імперського минулого своєї нації у сьогоднішніх негараздах на Близькому Сході, зокрема й в Іраку. Це абсолютно новий тип риторики для Британії й новий тип ставлення Заходу до колонізованого Сходу, що дає змогу припустити: Захід (принаймні Британія) таки усвідомлює головне: чому удари 11 вересня було

© Фото Александра Секретарьова

спрямовано проти англосаксонської культури й чому решта світу не любить тих, хто цим світом керує сьогодні, у постколоніальну епоху.

Тепер до цього дискурсу приєдналася Росія. Президент Путін, оприлюднивши у Брюсселі свої міркування про події на Дубровці, дав зрозуміти: якщо ви не мусульманин – ви у небезпеці.

Якщо ви мусульманин – ви також у небезпеці. Якщо ви не були мусульманином, але вирішили ним стати, та ще й у Росії – ви тим паче у небезпеці. Бо на прохання Путіна мусульманином вас зроблять так, що, цитую, «взагалі більше нічого не виросте».

До таких відвертих антиісламських випадів, крім італійського прем'єра Берлусконі, не вдавався жоден інший керівник країни, можливо, навіть Шарон.

У США це можуть дозволити собі лише такі маргінальні представники крайнього правого табору, як відомий політолог Деніел Пайпс. Аби продемонструвати незіставну (і безпідставну) етнокультурну й цивілізаційну ненависть, згадаймо його інтерв'ю, яке ще на початку листопада 2001 року з'явилося на сайті Salon.com і називалося: «Ісламизм – це фашизм». Тут є кілька цікавих красномовних речей, що їх, на щастя, репрезентувала на час опублікування досить незначна група правих інтелектуалів у США. Політолог Пайпс запевняє, що в ісламських колах у середині США існують групи, які хотіли ні більше ні менше, як повалити теперішній лад у США і створити там ісламістську державу. Кореспондент перепитує: «Державу, де не можна було б